

Att läsa och tolka byggnadsritningar

En handledning från Stockholms stadsarkiv

Manualen är framtagen av Stockholms stadsarkiv inom ramen för projektet "City Memories: visualizing change in three European capitals."

Karin Carlsson, September 2024

Stockholms byggnadsritningar: ett världsminne

I Stockholms stadsarkiv finns omkring 2,5 miljoner bygglovsritningar bevarade. Det är en, ur ett internationellt perspektiv sett, unik serie ritningar som gör det möjligt att följa Stockholms stadsbyggnad under mer än 250 år. Ritningarnas höga kulturhistoriska värde är en avgörande anledning till att Stockholms stads byggnadsritningar, sedan 2011, utgör en del av UNESCOs världsminnen.

Världsminnet består av bygglovsansökningar med tillhörande ritningar som lämnats in till Stockholms stad mellan 1713 och 1978. Den äldsta ritningen visar ett [tre våningar högt stenhus](#) som den ”välborne kommissarien herr Wattrang” önskade uppföra. Wattrangs ansökan godkändes. Huset stod sedan kvar på sin plats vid Slussen i över tvåhundra år.

Tillsammans med de miljontals ritningarna i arkivet berättar stenhuset från 1713 om Stockholms stadsutveckling fram till 1900-talets slut. Men de kan också berätta om föränderliga normer, skiftande stilideal och om hur tekniska innovationer påverkar bostadens utformning och rumslighet. Utöver det bär den långa serien ritningar på berättelser om sociala relationer och vardagsliv samtidigt som de visar hur detta har förändrats över tid. Genom att studera bygglovshandlingarna, samt ansökningar om ombyggnationer, kan vi dels återskapa de byggnader som rivits, dels utöka den kunskap vi har om Stockholms byggnadskultur och historia. Det är detta som gör ritningarna både viktiga och intressanta. Historiker, arkitekter, byggnadsantikvarier, arkivarier, ingenjörer, studenter, allmänhet och andra kan – utifrån sina olika intressen, perspektiv och kompetenser – hämta viktig information från ritningarna.

Byggnader i relation till sociala relationer och genus

I manualen presenteras en rad verktyg som kan användas för att tolka en byggnadsritning och avtäckta de historiska lager som en byggnad bär på. Manualen är framtagen för att i första hand lyfta fram byggnaderna utifrån ett socialhistoriskt perspektiv vilket medför att särskilt intresse riktas mot samspelet mellan byggnad och individ. Det innebär att sociala relationer placeras i centrum liksom frågor om hur dessa kan skapas, speglas eller förstärkas genom olika typer av byggnader och rumsligheter. Ett i sammanhanget viktigt begrepp är genus. Begreppet ringar in hur socialt och kulturellt konstruerade föreställningar kopplade till kön kan få olika

betydelser i relation till andra strukturerande maktordningar som till exempel ålder, klass och etnicitet.

Manualen riktar sig i första hand till kulturarvsprofessionella och universitets- och högskolestuderande, det vill säga arkivarier, antikvarier, arkitekter och forskare samt studenter i ämnen som till exempel arkitektur, kulturgeografi, idéhistoria, historia och konstvetenskap. Men den kan med fördel användas av alla med intresse för bebyggelse- och bostadshistoria.

Men hjälp av de verktyg vi presenterar kan de tvådimensionella byggnadsritningarna växa fram ur arkivet samtidigt som vi bättre kan förstå byggnadernas tänkta funktioner, hur de använts och förändrats över tid. I förlängningen kan vår kunskap om – och förståelse för – vårt kulturarv öka.

Avgränsningar

Den metod som tagits fram, och de verktyg som presenteras, baseras på ritningar av bostadshus gjorda mellan 1880- och 1970-talet. I de flesta fall finns dock inget hinder att applicera metoden på byggnader från tidigare eller senare tidsperioder.

Då denna manual placerar bygglovshandlingar inskickade till Stockholms stad i centrum innebär det också att vissa av de verktyg vi presenterar – såsom tips på databaser eller arkiv, är specifika för just Stockholm.

Manualen utgår från ett socialhistoriskt perspektiv vilket innebär att byggnads- och konstruktionstekniska lösningar endast ges begränsat utrymme.

Några ord om kompletterande källor och kontext

För att avkoda en ritning, tolka en fasad, förstå en dörrs placering eller rummets ordning behövs många gånger både kompletterande källor samt kunskap om sociala, ekonomiska och kulturella kontexter. Genom sammanställning av tips på arkiv och källmaterial bidrar manualen på så vis till att sammankoppla olika arkiv samtidigt som den uppmuntrar till ett källpluralistiskt förhållningssätt.

Disposition

Manualen består av fyra delar som tillsammans ger en god bild av en byggnads tillblivelse och de förändringar den genomgår över tid. I den första delen riktas fokus mot byggnadens uppförande – från idé till färdig byggnad. I den andra delen står exteriören i centrum och i den tredje husets inre. I den avslutande delen befolkas byggnaden. Varje del består av en kort introduktion av temat som följs av ett antal konkreta exempel. Sist i varje del återfinns en checklista som även kan fungera som en sammanfattning. Några av exempelbyggnaderna återkommer för att visa hur information om ett specifikt hus kan byggas på i olika lager. Samtidigt görs jämförelser med andra byggnader från olika tidsperioder och geografiska platser. Varje del avslutas med en sammanställning av tips på källmaterial, arkiv – och i vissa fall även litteratur – som kan vara viktiga för att tolka den information och de berättelser som en byggnad bär på.

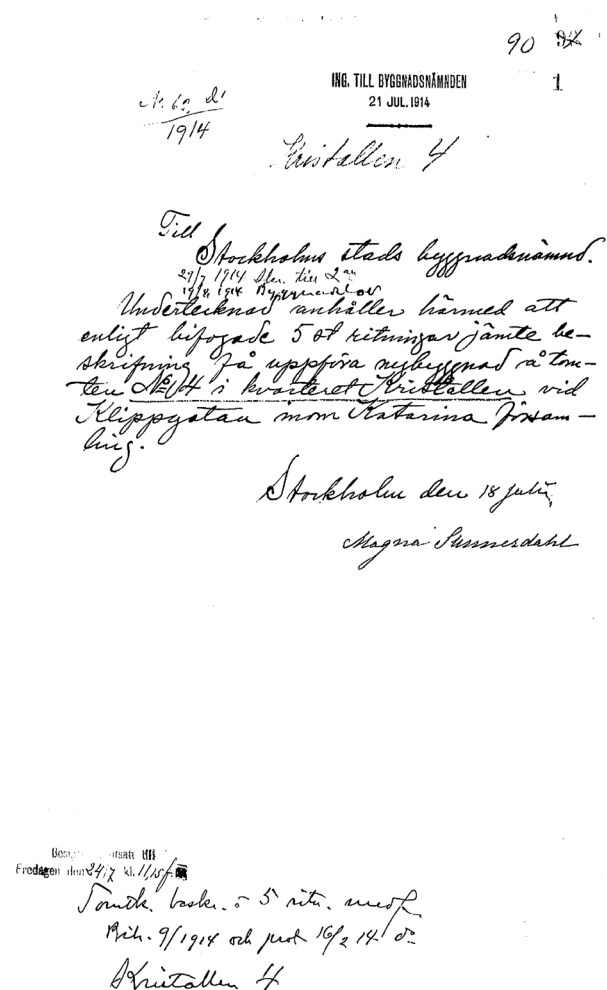
I texten finns länkar inbäddade som leder vidare till källor, litteratur, databaser eller fördjupad information om de byggnader som beskrivs i handledningen. Via länkarna ges emellanåt åtkomst till högupplösta versioner av de bilder som är publicerade i handledningen. På så sätt ges läsaren möjlighet att förstora bilderna och på så sätt upptäcka detaljer i ritningar och fotografier. Ett flertal länkar leder till [Stockholmskällan](#): "Stockholms och stockholmarnas historia i ord, ljud och bild". Stockholmskällan drivs av Stockholms stad genom ett samarbete mellan utbildningsförvaltningen, Stadsarkivet och Kulturförvaltningen. I skrivande stund finns mer än 30 000 digitaliserade historiskt källmaterial i form av bland annat fotografier, filmer, kartor, bygglovshandlingar publicerade på Stockholmskällan.

Byggnadens uppförande: från idé till fysiskt hus

Varför uppförs en byggnad och vilken funktion är den tänkt att fylla? Vilka är de tilltänkta hyresgästerna? Och på vilken plats är byggnaden tänkt att uppföras?

För att förstå en ritning och det hus som ritningen representerar kan ett första steg tas genom att svara på dessa frågor. I den processen kan skrivelser som bifogas bygglovshandlingen vara till hjälp. Att lära känna byggherren (beställaren av byggnaden), arkitekten och ibland även byggmästaren (den som är ansvarig för uppförandet av byggnaden) ge ytterligare information. Utöver detta behövs kunskap om den aktuella tidsperioden, liksom kunskap om den geografiska plats där byggnaden är tänkt att uppföras.

Exempelbyggnader: [Kristallen 4](#) och [Korporalen 9](#)

Stadsbyggnadskontoret. Bygglövsansökan Kristallen 4.

Den 21 juli 1914 inkom till Byggnadsnämnden i Stockholm en ansökan signerad Magna Sunnerdahl (1863–1935). Hon önskade uppföra ett ”nybyggnad” på tomten Kristallen 4 (Klippgatan 18, tidigare 24) på Södermalm, ett område som vid tiden främst befolkades av individer från arbetarklassen. Även om Sunnerdahl inte preciserade vilken typ av byggnad hon ville uppföra så visar [de fem bifogade ritningarna](#) att det gällde ett bostadshus med små lägenheter om ett rum och kök eller kokvrå. Toaletter och bad delades av de boende, liksom tvättstuga. På ritningen ser vi även att det finns en större lägenhet avsedd för ”värdinnan” samt en ”arbetsstuga” på bottenvåningen.

Även om husets inre behandlas i en senare del av manualen kan planritningarna redan i denna fas ge oss viktiga ledtrådar både om de tilltänkta hyresgästerna och om den funktion som byggnaden var tänkt att fylla. Men för att nå en djupare förståelse är det i detta fall avgörande att också lära känna byggherren Sunnerdahl. Genom [Svenskt biografiskt lexikon](#) får vi reda på att hon vid tiden var en välkänd filantrop som genom sin förmögenhet bland annat grundade så kallade hemskolor, donerade pengar till Stockholms stad för ”stadens prydnad” och – också genom donation – säkrade Svenska akademins plats i Börshuset i Gamla Stan ”för all evighet”. När hon ansökte om bygglov för uppförande av ett hus på Södermalm var även det sprunget ur hennes filantropiska engagemang. I en tid av bostadsbrist och trångboddhet med svåra hygieniska förhållanden som följd, var behovet av praktiska bostäder med låga hyresavgifter stort. Huset på Klippgatan var Sunnerdahls bidrag till att lösa dessa problem. De tilltänkta hyresgästerna var ”skötsamma” barnrika arbetarfamiljer. 1916 flyttade de första hyresgästerna in och under de följande åren uppförde Sunnerdahl ytterligare två fastigheter i samma kvarter (Kristallen 2 och 8). 1936 stod ytterligare ett hus klart (Kristallen 5), då med Magna Sunnerdahls stiftelse som byggherre.

Att på detta sätt bygga hus med en avgränsad och specifik målgrupp som tilltänkta hyresgäster är inte ovanligt. Vi ser hus som initialt uppförs för ungarlar (som Vale 27, uppfört 1927 i Vasastaden); för ensamstående mödrar (som [Fortifikationen 3](#), uppfört på Kungsholmen 1933); för förvärvsarbetande kvinnor (som kollektivhusen [Fodermarsken 4](#), uppfört av Yrkeskvinnors grupp 1939 på Gärdet eller Värjan 1, det så kallade [kvinnohuset i Stadshagen](#) som stod klart 1946) eller för studenter (som området [Kvarntullen i Rinkeby](#) som stod klart

1971). Dessa byggnader uppfördes som svar olika samhällsproblem som diskuterades vid tiden. Men det finns även andra exempel, som det [Bünsowska huset](#) vid Strandvägen på Östermalm.

1886 skickade träbaronen Fredric Bünsow in bygglovsansökan för uppförandet av ett bostadshus som sträckte sig över tre tomter: Korporalen 1, 6 och 7 (idag Korporalen 9) på Östermalm i Stockholm. Bünsows val av plats var sannolikt väl genomtänkt. Vid tiden var Östermalm under omvandling. De stora tobaksfälten, de små trähusen och slingrande vägarna ersattes under perioden av stora påkostade flerfamiljshus och raka gator, helt enligt [stadsplanen från 1866](#). Området var med andra ord på väg att bli en av Stockholms mest fashionabla. Vid tiden var Bünsow en av Sveriges mest förmögna och både platsen och det stora bostadshuset hade potential att spegla hans sociala status. Han skulle själv flytta in i huset i en våning om nio rum och kök, jungfrukammare och serveringsgång. Planlösningen och dess – med några få undantag – stora våningar indikerar att de tilltänkta hyresgästerna kom från samma socialgrupp som Bünsow själv.

Under hösten 1886 fick Bünsow formellt svar från Byggnadsnämnden att byggnaden kunde uppföras, förutsatt att vissa mindre byggnads-tekniska detaljer justerades.

Huset var så spektakulärt att pressen kom att bevaka byggprocessen. En sökning i Kungliga bibliotekets databas [Svenska tidningar](#) visar till exempel hur *Svenska Dagbladet* i augusti 1887 rapporterar att de två första våningarna av ”en praktbyggnad i hufvudstaden” var klara.

I Stockholms stadsarkiv finns även Norström-Bünsows arkiv. Genom arkivet kan vi både följa byggprocessen och efterföljande förvaltning av huset. Där finns noteringar om utbetalningar till byggmästaren Larsson och arkitekten Clason och anteckningar om utgifter för resa till Haga tegelbruk med mera. Vi får också reda på att det den 29 september 1886 levererades 44 lass grus som var avsett för arbetet med grunden. Även om det är sällan denna typ av detaljerade beskrivningar av byggprocessen finns bevarade så visar exemplet att en sökning i till exempel person-, förenings- eller företagsarkiv kan ge utdelning.

Arkiv- och källtips:

Att finna fastighetsbeteckningen

För att spåra en fastighet och söka efter bygglov behövs fastighetsbeteckningen. Den kan, med hjälp av fastighetsadress, tas fram via sajten [kartor.stockholm](https://kartor.stockholm.se). Använd kartvyn ”stadskarta”.

Ytterligare ett alternativ är Lantmäteriets tjänst [Min karta](https://lantmateriet.se/min-karta). Där finns även möjlighet att söka efter fastighetsbeteckning för byggnader i hela landet.

Ett sätt att ta reda på om en viss fastighet eller gata bytt namn eller nummer är via Stockholmskällans tjänst [Jämför kartor](https://jambor.kartor.se). Med hjälp av denna finns även möjlighet att identifiera rivna byggnader.

Många fastigheter finns även beskriva i Riksantikvarieämbetets [Bebyggelseregister](https://bebyggelseregister.se). I vissa fall finns även tidigare fastighetsbeteckningar registrerade där.

Via Fastighetskalendern kan också grundinformation såsom byggår, kvadratmeteryta, församling med mera nås. Vissa årgångar av Fastighetskalendern finns som [referensexemplar](#) på Stockholms stadsbibliotek. På plats på Stadsbiblioteken finns även möjlighet att söka i [Fastighetskalenderns databas](#). I Fastighetskalendern finns också information om ägarförhållanden och ägarskiften vilket kan vara till hjälp när en analys av till exempel förändringar av en byggnad görs.

Att finna bygglovet

De bygglov som skickades till Stockholms stad mellan 1713 och 1874 finns skannade och sökbara i en databas under [”Hitta i arkiven” på Stockholms stadsarkivs hemsida](#). Där finns även en forskarhandledning som förklarar hur man söker bland byggnadsritningarna. Senare bygglov finns digitaliserade och sökbara via [Bygg- och plantjänsten](#). För att få tillgång till dessa krävs inloggning med BankID. Kompletterande och relaterade skrivna handlingar till bygglov från och med 1875 finns digitalt hos Stadsbyggnadsexpeditionen och kan sökas fram på plats i deras publika datorer.

Att finna byggherrar, byggmästare och arkitekter

Vem som är byggherre framgår av bygglovsansökan. Däremot är inte alla planritningar signerade av arkitekten. I dessa fall kan [Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister](#) eller Stadsmuseets byggnadsinventeringar ge rätt information. De senare finns sökbara via [Digitala stadsmuseet](#). Vissa inventeringar finns även publicerade i [Stockholmskällan](#).

I [Svenskt biografiskt lexikon](#) och [Svenskt kvinnobiografiskt lexikon](#) finns artiklar om vissa byggherrar, byggmästare och arkitekter. I de fall de inte finns representerade där kan viss information hämtas från till exempel mantalslängder och rotemannens arkiv (se vidare nedan). Via Kungliga bibliotekets söktjänst [Svenska tidningar](#) är det möjligt att söka efter byggherrar, arkitekter och den aktuella fastigheten i dagspressen. Ytterligare ett tips är att söka efter person- eller företagsarkiv i [Nationell arkivdatabas](#).

[Statens centrum för arkitektur och design](#) (ArkDes) har en stor samling av bland annat skisser, ritningar, fotografier, brev, modeller med koppling till både arkitekter, arkitektkontor och byggnader. Delar av deras samling är digitaliserad och finns sökbar via Digitalt museum. ArkDes har även sammanställt ett [register](#) över arkitekter verksamma i Sverige. I listan finns även noteringar om arkiv som har bevarat material kopplat till en specifik arkitekt.

Ett generellt, men värdefullt tips, är även att konsultera byggnadsantikvarier, till exempel på Stadsmuseet i Stockholm. De har god kännedom om stadens byggnader och även olika sätt att navigera i arkiv och bland olika typer av källmaterial. Arkiv som rör Stockholms stads byggnader finns bevarade vid Liljeholmskajen i Stockholm. De arkivarier som arbetar där har god kunskap om samlingarna och kan hjälpa till att guida den intresserade i rätt riktning.

Att utforska platsen

Genom Stockholmskällan tjänst [Jämför kartor](#) kan en bild av det geografiska området och dess förändring över tid fås. Det kan även vara bra att undersöka aktuell stadsplan. Information om denna kan ge ledtrådar kring möjligheter och begränsningar för en viss byggnad i relation till platsen. På plats på Stadsmuseet i Stockholm finns möjlighet att ta del av deras så kallade Småtryck. Samlingen består av olika typer av dokument och tunnare publikationer sorterade efter geografiskt område.

Checklista: Uppförande

- Vem/vilka är byggherre/byggherrar, arkitekt och byggmästare?
- Vilken funktion är den tänkt att fylla och vilka är de tilltänkta hyresgästerna?
- På vilken plats är byggnaden tänkt att uppföras?

Exteriören. Fasader, dörrar och fönster

Husets väggar och tak markerar gränsen mellan ute och inne, mellan det privata och det offentliga. Fasadens utformning och eventuella utsmyckning, liksom dörrars och fönsters storlek och placering, kan bland annat berätta för oss om rådande stilideal men även om klass- och genusrelationer. Förändringar som sker över tid, som till exempel avlägsnade av dekorativa moment, nya fönster som tas upp eller dörrar som tas bort, ger information om att nya stilideal introducerats eller att nya behov har uppstått. I de fall byggnaden står kvar än idag kan en jämförelse mellan fasadritning och hus ge värdefull information. Dels för att identifiera de skillnader som skett över tid, dels för att upptäcka detaljer i fasaden som inte återfinns på ritningen.

Exempelbyggnader: [Korporalen 9](#), [Parterren 13](#) och [Kvarntullen 8](#)

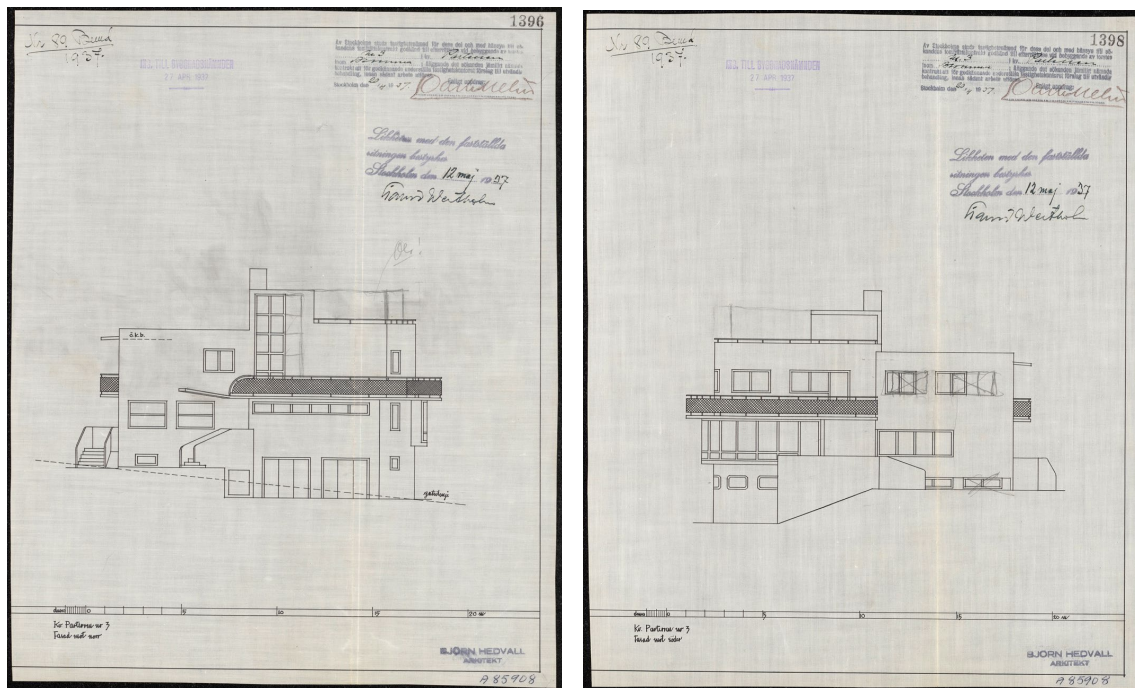
Fasadritning av Korporalen 1,6,7. Arkitekt Isak Gustaf Clason. Stockholms stadsarkiv. SE/SSA/0174. Bygglövsritning. NS 37:A59460:2022. Fastigheten Korporalen 9, f.d. Korporalen 1, 6 och 7.

Exteriören till det Bünsowska huset (Korporalen 9) ritades av Isak Gustaf Clason (1856–1930). I arkitekturhistoriska beskrivningar har byggnaden liknats vid en försvarsborg och i Hjalmar Söderbergs roman *Förvillelser* från 1895 beskrivs den som "en trotsig och lysande riddardikt i sten". Den mörkröda och delvis mönsterlagda tegelfasaden, de två tornen som ringar in byggnaden samt de mindre turellerna som är placerade på fasadens mitt förstärker byggnadens fästningsliknande karaktär.

Exteriören bröt mot tidigare stilideal och kom att bli en förebild för en ny typ av arkitektur. Slätputsade ljusa ytor med utanpåliggande dekorer ersattes nu av naturmaterial. Eventuella utsmyckningar skulle helst huggas direkt i sten. Även fönsternas asymmetriska placering, som speglade rummens inre ordning, var ett nytt arkitektoniskt inslag.

På fasadritningen skymtar vissa dekorativa detaljer som figurer och blomornament samt en bård som löper längs med översta våningen där bokstaven B upprepas. Fasadens utsmyckningar framkommer dock inte i detalj. För att upptäcka dem behöver den fysiska byggnaden studeras. Bården med bokstaven B finns mycket riktigt där men har fått sällskap av ett F och bildar tillsammans initialerna till Fredrik Bünsows namn. Spår av byggherren återfinns även i form av ett flertal monogram och familjevapen som är placerade på fasaden, över och under balkonger, intill entrédörrar eller som mönster i det färgade fönsterglasat vid sidan av en av portarna. Vid den mittersta entrédörren återfinns även två porträtt i upphöjd relief av Fredrik Bünsow och hans fru Allona. Det går med andra ord inte att ta miste på vem byggherren var vilket också kan tolkas som att byggnaden uppförts som ett sätt att manifestera status.

För att ta sig från gatan och in i huset fanns sjutton olika dörrar att välja mellan. De tre höga och rikt dekorerade huvudentréerna var vända mot Strandvägen och användes av hyresgäster och individer av liknande social status. Övriga 14 entréer var placerade på innergården och var, i jämförelse med huvudentréerna, mycket enkla. Via fem av dessa nåddes kökstrapporna: en passage för tjänstefolk, bud och försäljare. Det var också där föremål som fick livet i våningarna att fungera passerade, såsom mat, ved och avfall. Genom den fysiska distansen mellan de olika entréerna skapades en tydlig uppdelning mellan olika grupper av individer. Byggnadens utformning kom på så vis att både spegla och förstärka rådande klassrelationer. Gränserna blev ännu tydligare genom portvaktens roll som väktare av huvudentréerna. Fasadens fästningslika karaktär, liksom entréer som separerade olika grupper av individer kan, tillsammans med portvaktens närvaro, även tolkas som en spegling av hur gränsen mellan det privata och offentliga blev tydligare under 1800-talets andra hälft.

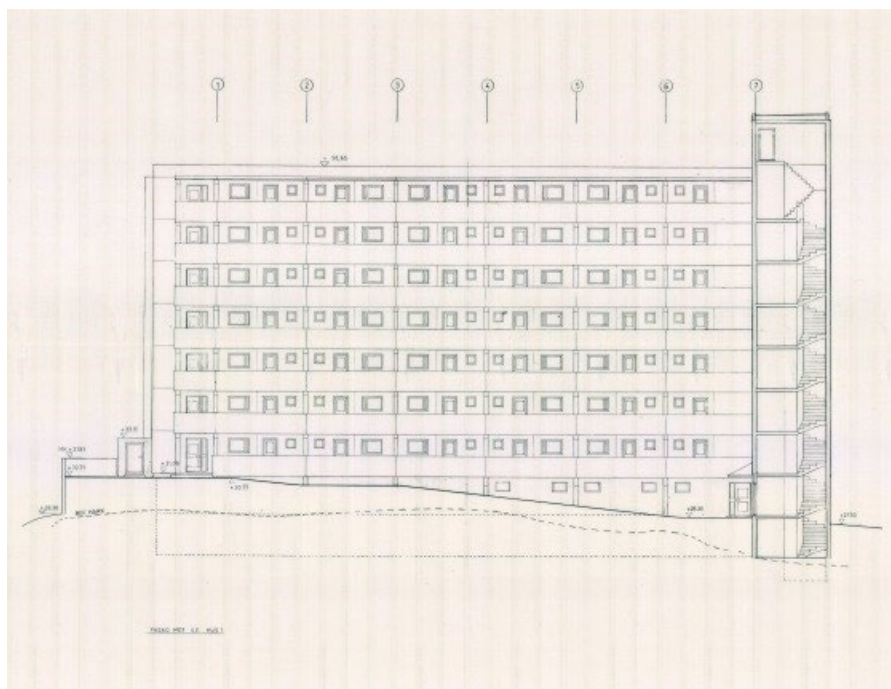

Stockholms stadsarkiv. Bygglövshandlingar. SE/SSA/0174. Bygglövsritningar .NS 37:A85908:1396 och 1398. Parterren 13, 1937.

Det funktionalistiskt inspirerade huset vid Parterren 13 (Molinvägen 5) i Södra Ängby kan lyftas fram som en stilmässig kontrast till det Bünsowska huset. Byggherre, och tillika byggmästare, var Sven Florén. Arkitekt var Björn Hedvall (1889–1982).

Området växte fram under 1930-talets andra hälft och bebyggdes med tidstypiska funktionalistiska villor. Samtliga uppfördes på stadens mark och majoriteten av husen var ritade av Egnahemsbyråns chefsarkitekt Edvin Engström (1890–1971). Villorna i området var över lag stora tvåvåningshus med källare om mellan 120 och 180 kvadratmeter. De flesta byggdes på spekulation med tilltänkta köpare från den övre medelklassen. Fastigheten Parterren 13 utgör områdets mest spektakulära villa – och till ytan även den största – och går emellanåt under benämningen "funkiskryssaren". Fasaden är ljus, slätputsad och utan dekorationer. De stora fönsterpartierna tycks upplösa gränsen mellan ute och inne. Medan balkongerna på det Bünsowska huset utgjorde ett viktig dekorativt inslag så var det funktionalistiska husets stora balkonger och terrasser förankrade i nya tankar om det hälsosamma boendet. Med vetenskap och rationalitet som ledord ritades hus som skulle släppa in både luft och ljus.

En likhet var dock de dubbla entréerna: en huvudentré vänd mot gatan och en köksingång placerad vid husets ena kortsida. Här syns med andra ord hur huset ritats utifrån tanken om tjänstefolkets närvaro som en självklarhet. Utöver det vittnar garagedörrar om att bilägandet blivit allt vanligare.

Stockholms stadsarkiv SE/SSA/0174, bygglovsritning NS 37:A62729:42, fastigheten Kvarntullen 8 (dåvarande hus 1).

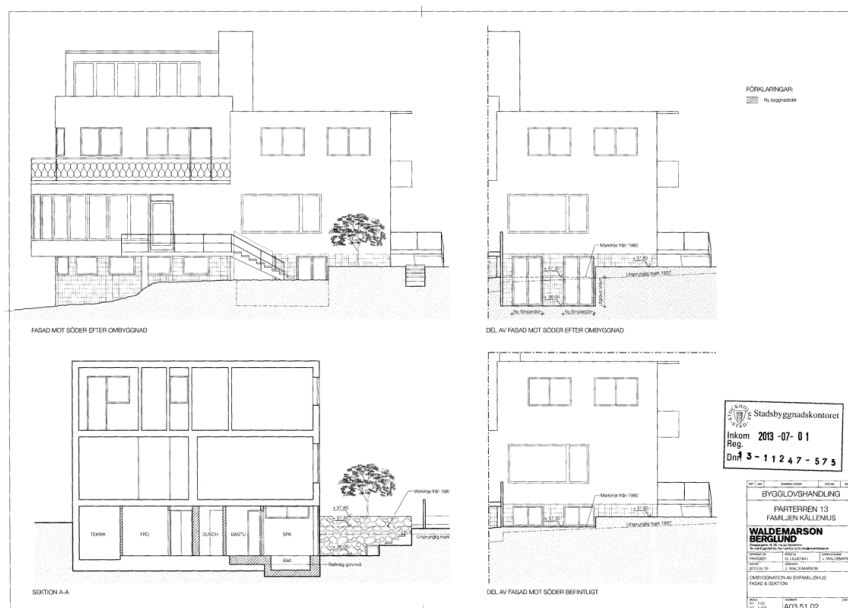
Ytterligare ett kontrasterande exempel finner vi i Kvarntullen 8, ett sju våningar högt skivhus med ytterligare två plan i souterräng. Huset uppfördes i Rinkeby i nordvästa Stockholm och stod klart i början på 1970-talet. Fastigheten ingick i det så kallade "miljonprogrammet", en statlig satsning som skulle lösa de senaste decenniernas bostadsbrist genom att på tio år bygga en miljon bostäder. Trots att en tredjedel av bostäderna uppfördes som småhus, och ytterligare en stor del som lamellhus i tre våningar, så associeras ofta miljonprogrammet med höga eller stora punkt- eller skivhus som detta.

Husen i kvarteret Kvarntullen 8 innehöll till övervägande del trerumslägenheter med studenter som tilltänkta hyresgäster. Studerar vi ritningarna för de hus som fanns i kvarteret ser vi att en rad gemensamhetsutrymmen ritats in i källarplanen. Utöver tvättstuga, hobby- och motionsrum fanns även förråd, barnvagns- och cykelrum. I hus nummer 1, som visas på ritningen ovan fanns även ett skyddsrum.

Det riktades tidigt kritik mot områdets planläggning och arkitektur. Planeringen betraktades som hård, storskalig och enformig vilket vissa menade skapade en bristande boendemiljö. I Stadsmuseets i Stockholms kulturhistoriska klassificering av området beskrivs bebyggelsen som "särskilt värdefull [...] utifrån historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt." En av anledningarna kan spåras till fasadernas utformning som består av betongelement med ljusrött ytskikt och utanpåliggande balkonger med fronter av ljusröd eller orange korrugerad plåt. I [Stadsmuseets i Stockholms byggnadsinventeringar från 2000 och 2007](#) beskrivs arkitekturen som en djärv, "stilren och konsekvent betongbrutalism" som saknar motstycke i Stockholm, vilket vidare ger "området stora symbol- och identitetsvärden."

Byggnadernas förändring över tid

Mellan 2011 och 2022 genomfördes en upprustning av husen vilket medfört att de små "frimärksbalkonerna" bytts ut mot stora inglasade verandabalkonger som ska skapa "mervärde" till de – i vissa mått mätt – små lägenheterna om drygt 50 kvadratmeter. I samband med ombyggnationen omvandlades även vissa av lägenheterna till fyrrummare. Fasaderna till både Korporalen 9 och Parterren 13 är istället i stort sett bevarade. Vissa förändringar har dock genomförts. En av de två körportarna, belägen vid den högra flygeln till det Bünsowska huset, har till exempel omvandlats till en garageport i samband med att källarplanet byggdes om till garage i början på 1970-talet. På innergården har ytterligare en dörr tagits upp vilken leder in till en av bottenvåningarnas kök – eller omvänt ut från våningen till en mindre terrass. Även om köksingångarna idag används sparsamt så är de bevarade och fungerar som en extra nödutgång. Och trots att portvakterna flyttat ut för flera decennier sedan finns nattklockorna vid de tre huvudentréerna kvar och fungerar idag som ett av byggnadens många historiska lager. När det gäller Parterren 13 i Södra Ängby kan vi i Byggnads- och plannämndens arkiv se att ett av källarvåningens fönster omvandlats till en dörr som leder ut till trädgårdens poolområde.

Upptagning av dörr i källarplan 2013. Stadsbyggnadskontoret. Bygg- och plantjänsten. Parterren 13. Diarienummer 2013-11247.

Arkiv- och källtips:

Fasadritningar återfinns som standard i bygglovshandlingarna.

Beskrivningar av fasader till specifika hus kan förekomma i olika byggnadsinventeringar. I [Stadsmuseets i Stockholms samlingar](#) återfinns till exempel två inventeringar av det Bünsowska huset. Den intresserade kan läsa dem [här](#) och [här](#).

För att tolka en fasad krävs många gånger viss konsthistorisk kompetens. Här kan böcker som till exempel [Så byggdes staden](#) eller [Så byggdes husen](#) ge en grundläggande introduktion.

Digitaliserade fotografier som visar fasader, eller en specifik fasad från olika år, kan till exempel hittas via [Digitala stadsmuseet](#) och [Digitalt museum](#). Då metadata och taggningar kan variera kan det vara bra att prova en rad olika sökord som till exempel kvartersnamn, adress eller namn på de som bebott fastigheten.

Checklista: Fasaden

- Fasadens material, stil och utsmyckning
- Portar och entréer (huvudentréer, köksingångar, garagedörrar mm) och deras relation till varandra
- Balkonger (storlek och funktion)
- Fönster (stora, små, placering i relation till varandra)
- Om möjligt jämföra byggnadsritning med fysisk byggnad
- Förändring över tid

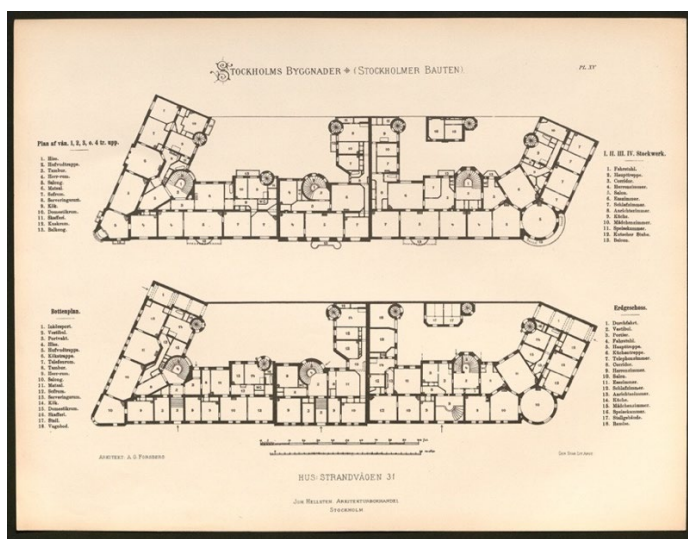
Interiören

De planritningar som bifogas bygglovsansökan är rika på information. Ofta finns benämningar på rum och passager inskrivna i ritningen vilket ger oss en bild av hur rummen var tänkta att användas. I större villor och våningar, med ett flertal rum, är variationen av rumsligheter större vilket underlättar en analys. Men även bostadshus med ett eller få rum bär på viktig information, framför allt då de placeras i relation till vad som vanligtvis förväntas utföras i en bostad, såsom vila, matlagning, umgänge, arbete och tvätt av kläder och kroppar.

Rummens relation till varandra och dess placering i bostaden kan berätta om den vikt som rummet tillskrivs eller om hur deras placering i relation till varandra får individen att röra sig i bostaden. Med hjälp av kompletterande källor kan vi få information om rummens utrustning, möblering och lösöre vilket vidare kan visa på ett rums egentliga funktion samt vilka möjligheter en specifik bostad kan erbjuda och vilka behov den kan tillgodose.

Sammantaget kan en analys av interiören ge oss kunskap om föränderliga klass- och genusrelationer och om hur vardagen var tänkt att – eller kunde – organiseras. Att följa rumslig förändring över tid kan vidare visa på hur vissa rum raderats för att ge plats åt helt nya, vilket i sin tur berättar hur behov, normer och sociala relationer är i ständig rörelse.

Exempelbyggnader: [Korporalen 9](#), [Parterren 13](#), [Riksfiskalen 11](#) och [Nätstickan 20](#)

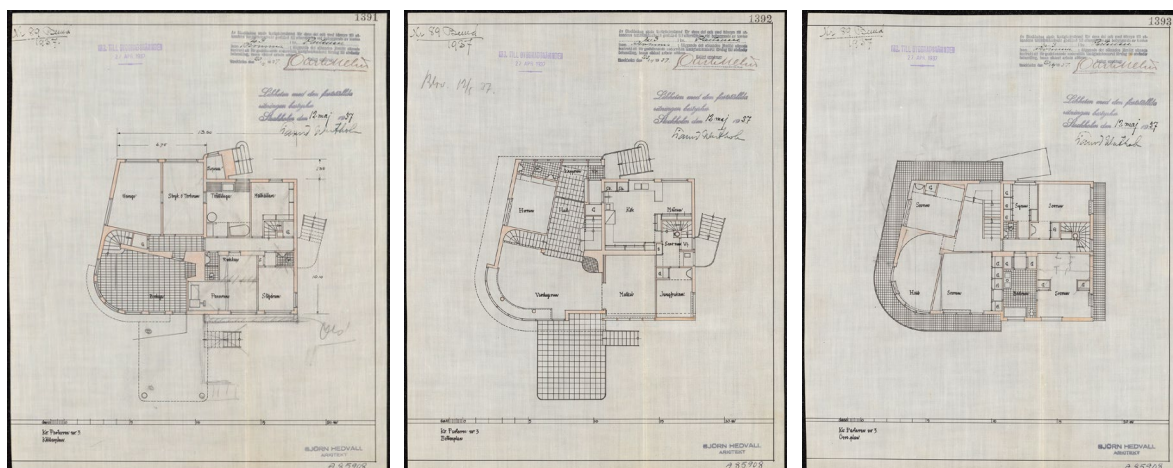

Stockholms stadsarkiv. Biblioteket. Hellsten, Joh., 1892. *Stockholms-byggnader från äldre och nyare tider*. Stockholm: Hellsten Arkitekturbokhandel. Plansch XV.

Våningarna i det Bünsowska bestod vid byggnadsåret framför allt av våningar om mellan fem och nio rum. Utöver det fanns tambur, serveringsrum, kök, badrum och toalett inritade i planlösningen. I bottenvåningen återfanns även en mindre så kallad ungarldubblett. I varje entréhall fanns även små portvaktslägenheter om cirka femton kvadratmeter. De större våningarnas rum kan grovt delas in i tre grupper. Först de representativa rummen som bestod av salong och matsal. De var centralt placerade med – i de flesta fall – utsikt mot Strandvägen. Privata delar i form av sov- och badrum samt toaletter var, med några få undantag, belägna mot innergården eller i någon av de två flyglarna. Slutligen tjänstefolkets område såsom kök, serveringsrum och jungfrukammare – eller domestikrum som det kallas på denna ritning. Dessa var placerade långt från våningens sociala ytor. På så sätt nådde varken slammer av köksarbete – eller os från matlagning – salong och matsal. En konsekvens av detta blev även att det arbete som utfördes i köksområdena, och som fick livet i våningen att fungera, osynliggjordes för de flesta som rörde sig i bostaden.

Ytterligare ett rum av intresse i denna ritning är herrummet, ett rum av semiprivat karaktär som kunde användas för både vila och arbete, men även för representation. Herrummet var vanligt förekommande i planritningar för större våningar vid tiden. Endast i undantagsfall återfinns motsvarande rum för kvinnor på ritningar. Ett av dessa undantag hittar vi på en planritning för Landbyska verket 1. Fastigheten, som presenteras mer utförligt längre fram i handledningen, är placerad vid Birger Jarlsgatan. Innan huset stod färdigt år 1900 hade en rad olika ritningar tagits fram. På en av dessa, signerad 1897, finns både två herrum och två damrum inritade. När en ny ritning togs fram året efter fanns fortsatt herrummen kvar medan de två damrummen omvandlats till sovrum. Här bör dock påpekas att vi inte vet hur dessa sovrum kom att användas i praktiken.

Serveringsrummet – ibland kallad serveringsgången – fungerade som både en gräns och en övergång mellan köksregioner och sociala ytor. Sammantaget visar denna ritning på hur våningen delades upp i sfärer och genom det separerades både olika grupper av individer (som hyresgäster och tjänstefolk) och olika göranden. Planlösningen speglar på så sätt tidens relationer mellan olika grupper av individer. I praktiken kan den då också förstärka rådande sociala relationer.

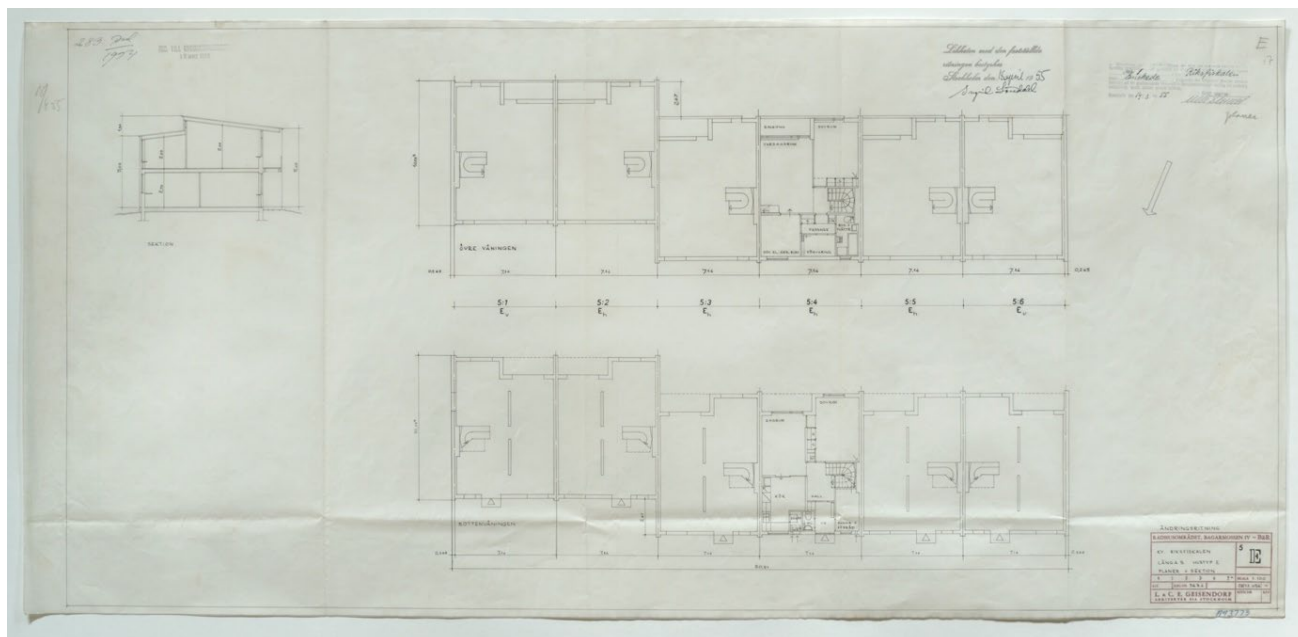

Stockholms stadsarkiv. Källarplan: SE/SSA/0174. Bygglövsritning. NS 37:A85408:1391. Entréplan: SE/SSA/ 0174. Bygglövsritning NS 37:A85408:1392. Övreplan: SE/SSA/ 0174. Bygglövsritning. NS 37:A85408:1393. Parterren 13, 1937.

När parterren 13 uppfördes ett halvt sekel senare bröt den stilmässigt mot tidigare stilideal och exteriört speglade huset hur nya tankar om det moderna och sunda boendet fått fäste. Planlösningen visar däremot stora likheter med det Bünsowska huset rumsliga ordning. För det första leder den separata köksingången in till den del av huset där kök, jungfrukammare och serveringsrum var placerade. Här kan vi även notera att arkitekten använder det något mer ålderdomliga begreppet jungfrukammare istället för att utgå från den då nyligen introducerade benämningen hembiträde. Matrummet låg nära serveringsgången. Salongen, som i detta fall bytt namn till vardagsrum, tar mest yta i anspråk. Herrummet är, liksom i det föregående exemplet, placerat nära huvudentrén. I denna ritning från 1937 kan vi dock se ett nytt, och kvinnligt konnoterat, rum: syrummet. Rummet är långsmalt och, i jämförelse med övriga rum, mycket litet. Dess placering och storlek påminner om ett rum som emellanåt återfinns på ritningar från tiden: det så kallade borstrummet. Ett rum som berättar för oss att kläder ska tas om hand och ägnas specifik omsorg, bland annat med hjälp av borstning. På bottenvåningen finns även ytterligare ett sällskapsrum som här fått namnet Bodegan.

Planritningarna ovan var det första bygglovet som skickades in. I [Stockholmskällan finns dessa, liksom ritningar från 1939 publicerade](#). En jämförelse mellan de två visar att mindre justeringar gjordes innan huset stod färdigt. Till exempel har garderoberna i syrummet tagits bort vilket ökat golvytan. En garderob intill badrummet på övre plan har fått ta större yta i

anspråk och ett av sovrummen har fått benämningen alkov. Detta visar hur planlösningen kunde vara i omvandling under byggprocessen.

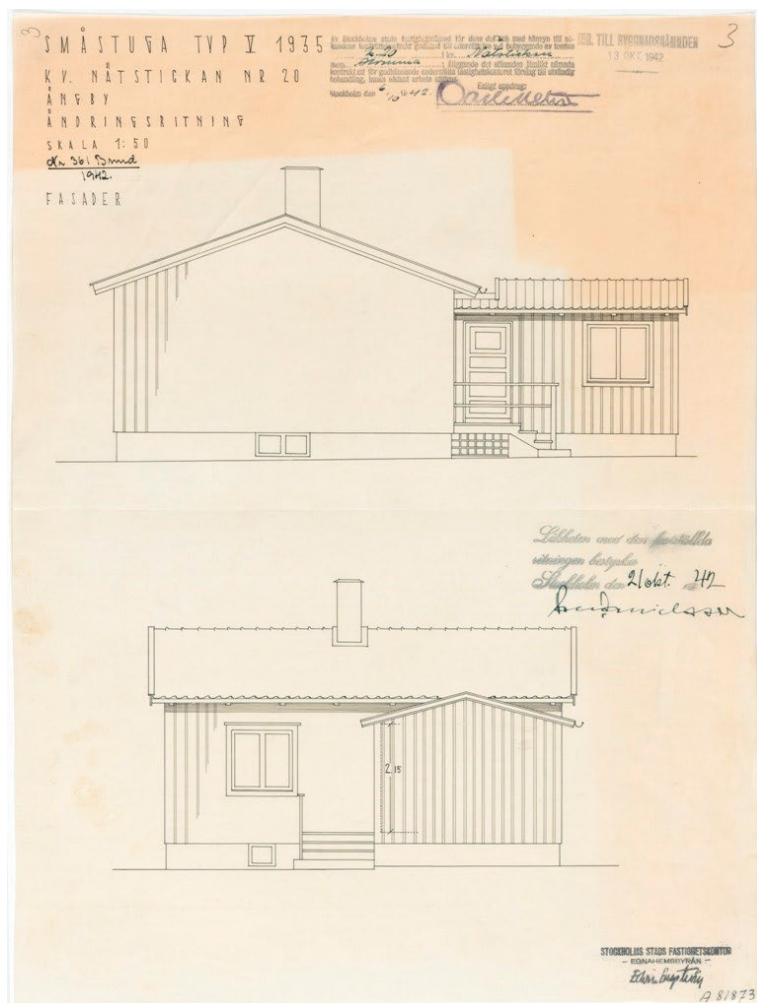

Stockholms Stadsarkiv. Bygglövsritningar. SE/SSA/0174. Bygglövsritning. NS 37:A93773:17. Riksfiskalen 11. Hustyp E. 1954.

Ytterligare ett exempel kan hämtas från hyresradhusområdet i Bagarmossen som stod klart 1954. Byggherre var det kommunala bostadsföretaget Hyreshus i Stockholm AB och de tilltänkta hyresgästerna var barnfamiljer som på grund av begränsade ekonomiska resurser inte hade råd att köpa en egen villa. Bostadsformen skulle kombinera villaägandets fördelar med hyreshusens kollektiva anordningar. Arkitekterna Léonie Geisendorf (1914–2016) och Charles-Edouard Geisendorf (1913–1985) tilldelades uppdraget att rita husen. Vid utformningen av planlösningen utgick de från husmoderns behov vilket innebar att de, så långt möjligt, placerade rum som var kopplat till hemarbete på samma våningsplan. På så sätt skulle antalet steg minskas och ["ideligt besvärande trappspring"](#) undvikas. Fönstrens placering, liksom skiljeväggar mellan vissa rum samt dörrar med glaspartier skulle underlätta för modern att ha uppsikt över barnen. För att ytterligare spara på antal steg placerades i de flesta kök ett sopnedkast i köket. Detta är några exempel på hur arkitekterna bakom planlösningen byggt in nya tankar om hur bostaden skulle organiseras. De lutade sig mot undersökningar och forskningsresultat som bland andra Föreningen för Rationell Hushållning, HSB och Hemmens forskningsinstitut kommit fram till. Resultaten, liksom planlösningen, visar

också hur kvinnan under denna tid tillskrevs en central roll för hemmets ordning och barnens omsorg.

Samtliga av exemplen ovan visar på bostäder där hushållets medlemmar inte enbart har många kvadratmeter att röra sig på utan även flera rum att röra sig mellan. I villan [Nätsticken 20](#), på Ringsjövägen i Norra Ängby var förhållandena något annorlunda.

Stockholms stadsarkiv. Bygglövsritning. SE/SSA/0174. NS 37:A81873:2. Nätsticken 20, byggt 1933, ritning till ombyggnation 1942.

Villan stod klar 1934 och den ritning som bifogades ansökan visar på ett hus om två rum och kök samt en källare med plats för garage, toalett och bad samt pannrum och skafferier. I dessa rum samsades två vuxna och tre barn.

Denna planritning, liksom de planritningar som diskuterats ovan, visar dock inte *hur* ett rum användes eller upplevdes i praktiken. Ett sätt att få en uppfattning om detta är att undersöka

hur rummen har möblerats eller beskrivningar om hur de nyttjats. I dessa fall kan fotografier, biografier, tidningsartiklar, minnesuppteckningar eller inredningsreportage hjälpa oss att få en bild av den rumsliga ordningen. Även bouppteckningar, brandförsäkringar, brottsplatsundersökningar eller bostadsinspektioner kan ge vissa ledtrådar. Via ett fotografi publicerat i tidskriften [Byggmästaren](#) får vi till exempel reda på att sovrummet i ett av radhusen i Bagarmossen även användes som syrum och via en tidningsartikel publicerad i *Svenska Dagbladet* den 25 februari 1940 förstår vi att en "syarme" tagit plats i bodegan till det stora funkishuset vid Molinvägen 5. Där samlades ett antal kvinnor för att sy värmande kläder till de som var aktiva inom den finska kustbevakningen.

I boken *Fem hjärtan i en tändsticksask*, skriven av PC Jersild, får vi även en mycket detaljerad beskrivning av den ovan nämnda fastigheten [Nätsticken 20 i Norra Ängby](#). Fastigheten var en del av den småstugebebyggelse som växte fram i området under 1930-talet. Huset ritades av Egnahembyråns chefsarkitekt Edvin Engström (1890–1971). Genom förmånliga statliga lån, och med husägarens egen arbetskraft som del av byggprocessen, skulle arbetarfamiljer ges möjlighet till villaboende. I Jersilds roman får vi, genom barnets blick, en detaljerad beskrivning av husets alla rum. Vi får veta att ingen fick gå in i "mors rum" utan att ha blivit kallad. Samtidigt visar dyschan och barnsängen – som också var placerad i rummet – att två av familjens tre barn delade rum med modern under natten. Vi får också veta att matkällaren var så liten och trång att det knappt gick att ta sig in och att pottor var placerade på entréplanet trots att det fanns en toalett i källaren. I boken beskrivs också hur modern, efter upprepade påtryckningar, får Byggnadsnämnden att godkänna en utbyggnad av huset.

En analys av hur dessa planritningar förändras över tid skulle visa på hur nya behov, förändrade normer och tekniska innovationer omformar byggnadernas inre. Vi skulle se exempel på badrum som växer i storlek och kök som flyttas från byggnadens inre och mer undangömda delar för att istället få en mer central och synlig placering. Vi skulle se ett flertal exempel där stora våningar delas upp till mindre lägenheter, medan mindre lägenheter – som i fastigheten Kristallen 4 – blir större genom sammanslagningar. Vi skulle också se hur vissa rum försvinner från planritningen medan nya rum tillkommer. Exempel från det Bünsowska huset visar att serveringsrum, jungfrukammare och herrum försvinner samtidigt som gym, spa, walk-in-closets – och vid ett tillfälle till och med en biograf – ritas in. För att förstå och

analysera detta behöver vi bland annat kunskap om hur hushållens sammansättning förändrats över tid, hur staden eller platsens utvecklats samt vilka normer, ideal och trender som är synliga i olika delar av samhället under en viss tidpunkt. Men även samhällsekonomiska perspektiv, aktuella politiska och offentliga debatter samt introducerande av tekniska lösningar kan förklara hur – och varför – vissa förändringar blir synliga under vissa perioder och i vissa typer av fastigheter.

Arkiv- och källtips:

Via [Bygg- och plantjänsten](#) går det att ta reda vilka bygglovsansökningar som skickats in till staden från 1875 till idag. Här bör dock poängteras att dessa, även om de blivit godkända, inte alltid korrekt beskriver de förändringar som genomförts. Databasen omfattar fastigheter i Stockholmsområdet. [Äldre bygglovsritningar \(1714–1874\)](#) finns sökbara via Stockholms stadsarkivs hemsida.

Digitaliserade fotografier finns till exempel sökbara via [Digitala stadsmuseet](#) och [Digitalt museum](#). Då metadata och taggningar kan variera kan det vara bra att prova en rad olika sökord som till exempel fastighetsbeteckning, adress eller namn på de som bebott fastigheten.

Ett flertal minnesuppteckningar som placerar bostaden i centrum finns digitaliserade och sökbara via nätet. Via Nordiska museets digitala arkiv nås till exempel [Birgit Gejvalls bostadsundersökning](#) från 1951. Via samma [länk](#) nås även Nordiska museets frågelistmaterial, Nordiska museets frågelistor och Carl Herman Tillhagens insamling. I dessa återfinns teman som berör bostaden i stort men även beskrivningar av specifika fastigheter.

Ett mer tidskrävande sätt att få fram bilder och artiklar om en specifik fastighet är att gå igenom tidskrifter med koppling till arkitektur och bostad. Här finns en mängd tidskrifter att välja mellan men några exempel är *Svenska hem i ord och bild*, *Byggmästaren*, *Tidskriften Arkitektur* och *Teknisk tidskrift*. I de inbundna exemplaren finns ofta register där artiklarna är sorterade utifrån olika teman eller geografiska områden vilket gör dem enklare att navigera i. I Nordiska museets arkiv finns dessutom ett kartotek som listar alla reportage i tidskriften *Svenska hem i ord bild* utefter adress.

Byggnadsinvesteringar innehåller ofta rumsliga beskrivningar. De flesta inventeringar som gjorts av Stadsmuseet i Stockholm finns som sagt digitaliserade och sökbara via [Digitala Stadsmuseet](#).

Brandförsäkringshandlingar finns bevarade och sökbara via [Brandkontorets arkiv](#). Handlingarna kan ge en god bild av en fastighets rumsliga ordning.

Genom skönlitterära verk kan kunskap om både byggnader och rum nås. Genom biografier och memoarer kan vi till exempel ta del av minnen och rekonstruktioner av faktiska hus och rum, medan vi genom fiktiva berättelser kan få kunskap om olika typer av byggnader eller rumsfunktioner. Via [Litteraturbanken](#) går det att fritextsöka i över 12 000 digitaliserade skönlitterära verk.

För att få en bild av vilka möbler och föremål som funnits i en specifik lägenhet eller hus kan [bouppteckningar](#) vara en god hjälp.

Vissa rumsliga benämningar, som till exempel kabinett, boudoir, förmak eller avträde, kan te sig främmande för oss idag. En orientering av dess betydelse och hur detta förändras över tid kan till exempel fås via konsthistorikern Birgit Gejvalls bok [1800-talets Stockholmsbostad](#) eller Mattias Kärrholms artikel ["Life and death of residential room types. A study in Swedish building plans 1750–2010"](#).

Checklista: Interiören

- Vilka typer av rum återfinns på byggnadsritningen? Vilka rum saknas?
- Rummens storlek och relation till varandra och entré
- Rummens placering i relation till gata, tvärgata, gård etc.
- Gemensamhetsutrymmen (hygienutrymmen, samlingslokaler, barnvagns- och cykelrum, soprum etc.)
- Rummens utrustning, möblering och lösöre
- Jämförelse över tid: vilka rum förändras, försvinner och tillkommer?

Befolkandet

En byggnad får liv och en specifik innebörd genom de individer som befolkar den. Det är först när vi vet vilka som rör sig i och mellan rum som vi kan se hur ett hus fungerar och vilken betydelse det får. Byggnadens materialitet – det vill säga de fysiska väggarna, rummen, passagerna – styr å ena sidan hur individer kan röra sig och hur sociala praktiker och samspel kan utformas. Å andra sidan kan samma individer – utifrån behov, ekonomiska resurser, önskningar och husets materiella förutsättningar – omforma de rum de bebor. Med andra ord sker ett konstant samspel mellan byggnad och individ.

Varje rum får även olika betydelser beroende på vem som befinner sig i det. Köket, jungfrukammaren, herrummet, vardagsrum, bastun, sovrummet, garaget eller tamburen kan få olika laddning beroende på om det, till exempel, är ett barn, man, kvinna, nära vän, gäst, hantverkare, barnjungfru eller kokerska som befinner sig i – eller möter varandra i – ett specifikt rum, på en specifik plats vid ett specifikt tillfälle. Utöver detta har hushållets storlek och sammansättning betydelse. I en bostad om ett rum och kök – som bebos av vuxna, barn och inneboende – blir både vardagen och det sociala samspelet ett annat än i niorumsvåningen med vuxna, barn och tjänstefolk.

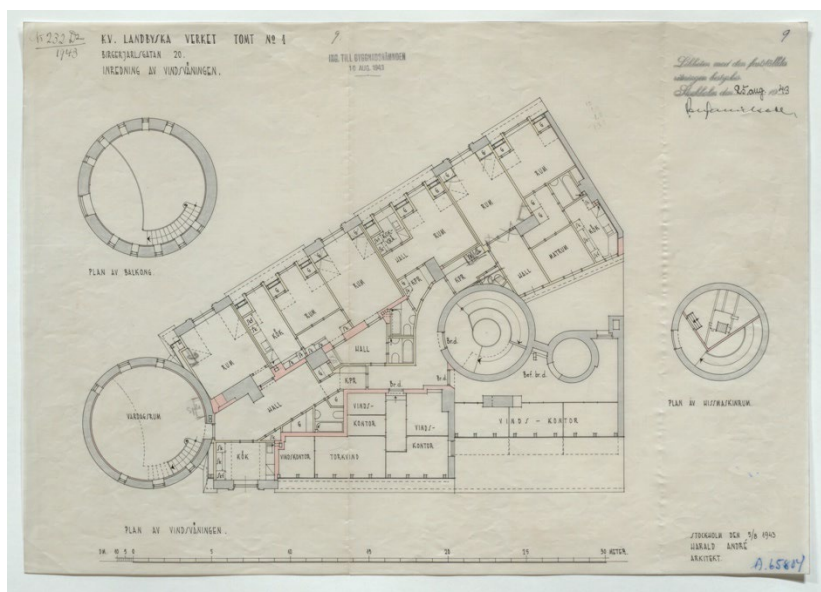
Exempelbyggnader: Korporalen 9; Landbyska verket 1 och Kvarntullen 8

En sökning i det så kallade Rotemansarkivet visar att en rad grosshandlare och löjtnanter flyttade in i det Bünsowska huset 1888. Till grannar fick de också en greve, ett kansliråd och en prokurist. Titlarna berättar att hushållsföreståndarna, liksom Fredrik Bünsow själv, hade yrken som förknippades med hög social status. Men hushållens sammansättning var dock större än så. Utöver hustrur och barn ingick även pigor, kokerskor och ibland en betjänt eller amma. När vice konsuln Gustav Emil Broms och hans hustru Anna Augusta Albertina flyttade in i huset med sina fem söner gjorde till exempel pigorna Hedvig Holmström och Amanda Andersson dem sällskap. Löjtnant Carl Axel Löven flyttade in tillsammans med sin mamma och pigorna Johanna, Augusta och Emma. Utöver de stora våningarna fanns som bekant även en ungkarlsdubblett om två rum. Kanske var det Fredrik och Allona Bünsows son Robert, som vid tillfället var ogift och i tjänst som kunglig sekreterare, som flyttade in där. Kanske var det istället den 25-åriga grosshandlaren Robsahm eller den ogifte bokhållaren Engelbrekt. I en av

portvaktslägenheterna flyttade i alla fall Teodor Edvard Bergqvist in. Med sig hade han då hustrun Emma och sonen Adolf.

En genomgång som denna kan visa att hyresgästerna tillhörde över- eller övre medelklass. Men huset var samtidigt fullt av individer som representerade ett annat socialt skikt i samhället. Som framkommit ovan fick husets utformning – med de olika entréerna och våningar som var uppdelade i olika funktionsområden – dessa individer att röra sig i och genom huset på olika sätt. Portvakten Bergqvist hade dock andra rörelsemönster och trots att han tillhörde samma klass som pigorna Hedvig och Amanda så gav hans yrkesroll honom rätt att vistas i den stora och påkostade entréhallen. Än så länge har dock ingen källa berättat huruvida han tog sig dit via den stora huvudentrén eller via gårdens bakdörr.

Den som vill lära känna dessa personer bättre kan ta hjälp av mantalslängder som bland annat visar vilka som ingår i ett specifikt hushåll. Via Rotemansarkivet går det även att se var någon var född samt följa dennes flyttmönster. Den som lyssnar kommer att höra hur olika dialekter tog plats i huset. Där blandades gotländska och värmländska med skånska samtidigt som någon bröt på franska och en annan på tyska. Rotemannen noterade även om en individ varit häktad, fängslad eller fått stöd från sociala myndigheter, information som kan leda vidare till andra arkiv.

Ebba Danelius. Stadsmuseet i Stockholm. Fotograf: Gunnar Lantz, 1950. Bilden är beskuren; Bygglövsritning inför ombyggnation av vind 1943. Stockholms stadsarkiv. SE/SSA/0174. Bygglövs. NS 37:A65804:9. Landbyska verket 1.

Det finns också exempel på hur en enskild individ kan ändra en byggnads karaktär och tvinga in den i en ny riktning. Ebba Danelius (1882–1862) utgör ett sådant exempel. Det hela började med att hon, genom ett arv, kom att bli förvaltare av fastigheten [Landbyska verket 1](#). Huset hade uppförts av hennes far 1901 och var vid tiden ett av staden mer luxuösa. Arkitekten Erik Josephson (1864–1929) hade låtit sig inspireras av franska renässansslott. Som en hommage till byggherren, som gjort sig en förmögen genom handel med bland annat lax, lät han det maritima temat synas genom fasadens skulpturer och dekorationer. Husets fashionabla karaktär förstärktes av dess placering vid Stureplan. Platsen var vid tiden central för stadens kommers vilket också speglas genom bottenvåningens stora skyltfönster. Det faktum att två av husets våningar var så stora att de upptog ett helt våningsplan förstärker denna bild. Det gör även ett inredningsreportage i tidskriften *Svenska hem i ord bild* från 1917. Där får läsaren kliva in i överståthållarens Dicksons hem och genom det få en glimt av en påkostad inredning. I släkten Danelius-Wetterlings brevsamling, som bevaras på Stadsarkivet i Stockholm finns även [tidiga skisser på huset](#), räkenskaper och till och med teckningar av tänkta – och kanske förverkligade – [gardinuppsättningar](#) och [möbelbeställningar](#).

Ebba Danelius bodde själv i huset, till en början tillsammans med sina föräldrar och två systrar. Under sin tid som förvaltare av huset kom hon att ändra dess karaktär. 1930 upplät hon utan kostnad husets första våning till humanistiska biblioteket vid Stockholms högskola. I en av butikslokalerna flyttade De fyras bod in utan att behöva betala någon hyra. Butiken sålde hantverk som tillverkats av personer med olika funktionsvariationer. De unga kvinnliga studentskorna som flyttade in i Ebbas egen våning under 1940-talet betalade en symbolisk summa för sitt boende. När studentskorna flyttade in, flyttade Ebba upp till den då nyligen ombyggda vinden vilken inretts med fyra mindre lägenheter. De övriga tre lägenheterna uppläts till äldre mindre bemedlade kvinnor.

Familjerna Danelius och Bünsow har båda efterlämnat person- eller företagsarkiv som innehåller information som kan användas för att avkoda byggnaden. Önskan att spara och efterlämna dokument och handlingar till kommande generationer är mer vanligt bland över- och övre medelklass. De arbetare som bodde i Kristallen 4 på Södermalm hade sannolikt inte samma möjlighet och strävan.

Vilka vägar, utöver Rotemansarkivet och mantalslängder, finns det då att ta? I det avslutande exemplet återvänder vi till Kvarntullen i Rinkeby.

När Kvarntullen 8 stod klar 1971 fylldes huset, precis om planerat, av studenter. Med hjälp av [Röda boken](#) kan vi se att studenterna Ingrid, Håkan, Ladislav, Anneli, Kristjan flyttade in. Alla hyresgäster var dock inte studerande. Till grannar fick de bland andra teknologerna Inger, Sven-Göran och Ivar, översättaren Anelma, sociologen Peter och röntgenassistenten Lena. Titlarna indikerar att huset beboddes av individer från medelklassen. I romanen [Det finns liv här](#), författad av Elise Karlsson som själv växt upp i området, möter läsare mycket riktigt några studenter. Men i boken figurerar även tonårsflickan Yeliz vars föräldrar lämnat Turkiet för Sverige och Rosanna, även hon en tonårsflicka boende med sin ensamstående mamma. Mamman försörjer genom att arbeta på en restaurang vilket får till följd att dottern ibland lämnas ensam under kvällen och nätter.

Boken utspelar sig när området är helt nybyggt och de ännu tomma höghusen doftar av målarfärg. För en av karaktärerna råder det osäkerhet kring huruvida området är en "avstjälningsplats" eller "en ny sorts stad, för ett nytt slags samhälle."

Även om Yeliz och Rosanna är fiktiva personer så fanns deras motsvarighet i 1970-talets Rinkeby. De flyttade in i hus som ritats efter bostadsforskningens senaste rön. Forskningen utgick dock från den svenska kärnfamiljen och köksstudierna utfördes utifrån traditionellt svenska matlagingspraktiker. För ett bekvämt och fungerande vardagsliv behövde kylan och köksskåpen vara dimensionerade så att den rymde mat för en vecka. Vardagsrummet skulle vara tillräckligt stort för att ge plats för TV, umgänge och läsning. Idag befolkas husen av svenskar och nysvenskar som formar en rad olika hushållskonstellationer. Kärnfamiljen har ersatts av hushåll med inneboenden, varannanveckas-barn eller olika familjenätverk där släktingar, mor- och farföräldrar kan ingå. En hög andel av områdets befolkning är socioekonomiskt svaga. Frågan blir då hur det tidiga 1970-talets arkitektur och rumsliga ordningar passar dagens Rinkebybor.

I sökande efter individer med kopplingar till en specifik byggnad kan det vara både svårare och enklare att närma sig samtiden. Trots att offentlighetsprincipen gör att svenska arkiv, i relation

till många arkiv i andra länder, är mer öppna och tillgängliga så kan preskriptionstiden i vissa fall utgöra ett hinder. I relation till detta kan det också finnas etiska aspekter att ta ställning till. Å andra sidan är chansen stor att individer som lever och bor i de hus som undersöks kan dela med sig av sina erfarenheter. I dessa fall kan det också vara bra att se om något museum eller arkiv utfört samtidsdokumentationer som kan vara av intresse.

Arkiv -och källtips:

Med hjälp av [mantalslängder](#) och Rotemansarkivet går det att se vilka individer som bott i en viss fastighet under en viss tid. Det sistnämnda bygger på de uppgifter som Rotemansinstitutionen i Stockholm samlade in mellan 1878 och 1926 då de ersatte församlingarnas folkbokföring. Databasen är sökbar i sin helhet via Stockholms stadsarkivs datorer på Kungsklippan, alternativt genom ett USB som kan köpas via Stadsarkivet. Delar av arkivet är sökbart via [Stockholms stadsarkivs hemsida](#).

Via [Nationell Arkivdatabas](#) kan sökningar efter personarkiv göras.

I Rotemansarkivet finns även anteckningar som visar om en individ till exempel fått stöd av sociala myndigheter, varit häktad eller suttit i fängelse. I det sistnämnda leder sökandet vidare till arkiv såsom [Överståthållarämbetet för polisärenden](#) eller Stockholms stadsarkivs samling av [signalementsfotografier](#) av häktade eller straffade individer.

[Röda boken](#) är en adress och telefonkatalog för Stockholm med förorter från 1928 till 1973.

Stadsmuseet i Stockholm, Nordiska museet, Stockholms länsmuseum och Stockholms kvinnohistoriska museum genomför även samtidsdokumentationer vilket kan vara av intresse i dessa fall.

Som nämnts ovan kan även [Svenskt biografiskt lexikon](#) och [Svenskt kvinnobiografiskt lexikon](#) ge god hjälp. För sökning i digitaliserade skönlitterära verk kan [Litteraturbanken](#) användas. För digitaliserade tidningar kan Kungliga bibliotekets söktjänst [Svenska tidningar](#) användas.

Digitaliserat material från biblioteks-, arkiv- och museisamlingar i Sverige och Norge finns även sökbara via plattformen [Alvin](#).

Fler tips på sökingångar och arkiv kan till exempel fås via Stockholms stadsarkivs guide [Hitta i arkiven](#) där även databaser för [Person- och släktforskning](#) finns beskrivna. Ytterligare en ingång kan gås genom [Digitala forskarsalen](#) på Riksarkivets hemsida.

Checklista: Befolkandet

- Husets ägare och/eller hyresgäst
- Hushållets sammansättning (vuxna, barn, inneboende, tjänstefolk etc.)
- Yrkestitlar representerade i hushållet
- Antal individer i relation till bostadsyta

Några ord om handledningens tillkomst

Handledningen har tagits fram inom ramen för det EU-finansierade projektet City Memories. Vizualising change in three European capitals. Projektet var ett samarbete mellan stadsarkiven i Budapest, Köpenhamn och Stockholm, med det sistnämnda som koordinator. City memories pågick mellan februari 2023 och november 2024. Syftet var att finna nya vägar för byggnadsritningars tillgängliggörande och användbarhet. På ett övergripande plan var målet att bidra till ökad förståelsen för Europas kulturarv vilket vidare skapar förutsättningar att bygga en mer hållbar och inkluderande framtid.

I Stockholms stadsarkivs två delprojekt placerades bygglovsritningar i centrum. I det första delprojektet berikades en publik databas med [bygglovsritningar från perioden 1713–1874](#) med ny metadata om kvinnliga byggherrar. Denna handledning är resultatet av projektets andra del där målet varit att ta fram en vägledning i hur man kan läsa och tolka byggnadsritningar och fysiska hus.

Handledningen är framtagen av historikern Karin Carlsson i samarbete Stockholms stadsarkivs arkivarier Josabeth Leidi, Johanna Törnros och Christopher Vainesworth. Medan Carlsson författat manualen så har urval av fastigheter, liksom fastställande av handledningens struktur och delar, varit en kollektiv process. I handledningen finns länkar som via Stockholmskällan leder till fördjupade beskrivningar av vissa fastigheter. Dessa är skrivna av arkivarie Josabeth Leidi.

